

WOORD VOORAF

Dit jaar is het tachtig jaar geleden dat Etty Hillesum in het vernietigingskamp Auschwitz-Birkenau om het leven werd gebracht. Zij was vol vertrouwen uit kamp Westerbork vertrokken, overtuigd als zij was dat men haar weliswaar lichamelijk kon raken, maar niet meer dan dat. In haar eigen woorden: ‘En men zal mij lichamelijk misschien te gronde kunnen richten, maar verder ook niet’. Wat daarna met haar is gebeurd, weten wij niet. Zelfs niet, wanneer precies zij is gestorven, nadat zij op 10 september 1943 in het vernietigingskamp Auschwitz-Birkenau was aangekomen. De sterfdatum van 30 november, die door het Rode Kruis werd opgegeven, is niet meer dan een schatting.

Maar sinds de eerste publicatie van een bloemlezing uit haar dagboeken in 1981 leeft Etty Hillesum bij haar lezers voort: haar woorden kunnen soms een verrassende uitwerking hebben door onverwachts onze levensvragen te beantwoorden. Ze kunnen lezers fascineren en uitnodigen om haar dagboeken en brieven meer dan eenmaal te lezen. Ook onderzoekers kunnen in haar ban geraken. In de afgelopen veertig jaar is er uitgebreid wetenschappelijk onderzoek naar Etty Hillesum en haar nagelaten geschriften gedaan, waardoor ons beeld van haar persoon en haar werk veel helderder is geworden. En het onderzoek gaat door, want er valt nog steeds veel te ontdekken. Dit hangt mede samen met de vele invalshoeken die het Hillesum-onderzoek kent. In de reeks ‘Cahiers Etty Hillesum’ wil de redactie deze verschillende invalshoeken aan de orde stellen en nieuwe inzichten in het onderzoek presenteren. Dit geldt ook voor het onderhavige derde deel, waaraan naast de vaste staf vijf nieuwe auteurs een bijdrage hebben geleverd.

De redactie neemt afscheid van ons Italiaans lid Maria Gabriella Nocita, die inmiddels haar belangrijk Etty Hillesum-onderzoek heeft afgesloten en nu andere wegen is ingeslagen. Wij danken haar voor de nauwgezette wijze waarop zij vanuit Rome aan ons project heeft meegewerkt.

Tegelijk verwelkomt de redactie twee nieuwe leden die reeds hun sporen in het Etty Hillesum-onderzoek hebben verdiend: Lotte Bergen, de directeur van het Etty Hillesum Huis in Middelburg, en Patricia Couto, die een belangrijke rol speelt in de Portugese receptie van Etty Hillesums werken. Wij zijn verheugd dat zij vanuit hun expertise onze redactie komen versterken.

Ten slotte een woord van dank aan onze uitgever Stephan Svacina en zijn staf, die ervoor hebben gezorgd dat er weer een nieuw deel van de serie voor onze lezers beschikbaar is gekomen.

De Russische invasie in Oekraïne heeft de oorlog als dagelijkse realiteit teruggebracht in Europa na zoveel jaren van betrekkelijke rust. Geconfronteerd met het vele verdriet dat dit zinloze geweld teweegbrengt, krijgen de volgende woorden van Etty Hillesum voor ons een bijzondere betekenis:

Dit verdriet moet je in jezelf alle ruimte en onderdak verschaffen, die het toekomt en op die manier zal het verdriet in de wereld misschien verminderen, als iedereen draagt, eerlijk en loyaal en volwassen draagt, wat hem wordt opgelegd. Maar als je het verdriet niet het eerlijke onderdak verleent, maar de meeste ruimte openstelt voor haat en wraakgedachten, waaruit weer nieuw verdriet voor anderen geboren zal worden, ja dan neemt het verdriet nooit een einde in deze wereld en zal zich steeds vermeerderen.

Gent, 1 augustus 2023

Redactie van de 'Cahiers Etty Hillesum'

Aan deze serie cahiers is een website gekoppeld: www.cahiersettyhillesum.org.

INLEIDING

Op 23 januari 2023 werd in Amsterdam een brug vernoemd naar Etty Hillesum. Deze Etty Hillesumbrug ligt op de route tussen haar woning aan de Gabriël Metsustraat en die van haar mentor Julius Spier in de Courbetstraat. De inhuldiging van de brug door de Amsterdamse burgemeester onderstreepte dat Hillesums dagboeken ook kunnen worden verstaan als typisch Amsterdamse dagboeken.

Babs Boter onderzoekt in haar bijdrage **‘Zo net een ijsclubje gelopen, veerkrachtig en gelukkig’: Etty Hillesums ruimtelijke ervaringen van Amsterdam** de denkbeeldige lijnen die Etty Hillesum door Amsterdam trok. De vraag die daarbij centraal staat, is: Op welke manier precies ‘schrijft’ de ik-verteller haar lichamelijke en zintuiglijke ervaringen van de stad haar dagboeken ‘in’? Terwijl veel onderzoekers hebben gewezen op de belangrijke spirituele en introspectieve dimensies van Hillesums werk, staan de dagboeken ook vol verwijzingen naar haar ruimtelijke en zintuiglijke beleving van Amsterdam. Dit artikel bevat een close reading analyse van dergelijke verwijzingen, een lijst van bijna vijftig plekken in de stad waarnaar Hillesum direct of indirect verwijst, en een kaart van Amsterdam waarop deze locaties zijn gemarkeerd.

Etty Hillesum koos er bewust voor om niet onder te duiken, want zij wilde het lot van haar volk delen. Deze stellingname roept vragen op, zoals: Hoe kan deze keuze worden verklaard? Wat waren haar beweegredenen om dit besluit te nemen? In haar bijdrage **Etty Hillesum en het lot van haar volk** gaat **Marja Clement** op deze vragen in en stelt zij vast dat in Hillesums dagboeken een aantal antwoorden op deze vraag te vinden is. Ten eerste: zij begreep dat het steeds om aantallen Joden ging, die werden gedeporteerd; als zij niet zou gaan, zou iemand anders in haar plaats worden gedeporteerd. Ten tweede: zij wilde alles meemaken en later, als zij het zou overleven, daarvan getuigenis afleggen. Ten derde: zij wilde samen zijn met de anderen en hen helpen en steunen. Ten vierde had zij filosofische/religieuze/spirituele redenen. Zij wilde de harde feiten van de werkelijkheid onder ogen zien en deze benutten, enerzijds om te groeien, anderzijds om er een zin aan te geven. Zij wilde alles meemaken en begrijpen, en zij geloofde dat als zij dit lot zou kunnen dragen, zij anderen kon helpen om het ook te dragen. Bovendien wilde zij ervan getuigen dat – ondanks alles – het leven zinvol en mooi is. Ten slotte was

zij doordrongen van het besef: in de kern kan mij niets gebeuren. Het ontwikkelen van innerlijke kracht en vrede onder alle omstandigheden beschouwde zij voor zichzelf als een levenstaak, aan de hand waarvan zij wilde bouwen aan een nieuwe wereld.

Op grond van een vergelijkende studie van de geschriften van Simone Weil en Etty Hillesum tijdens de Tweede Wereldoorlog belicht **Pierre Gillouard** in zijn bijdrage **Mystiek in de beproeving van Gods afwezigheid tijdens de Tweede Wereldoorlog: Het voorbeeld van Simone Weil en Etty Hillesum** een moment in de geschiedenis van de mystiek, waarin een bijzonder verband heeft bestaan tussen de ervaring van Gods afwezigheid en Zijn aanwezigheid. De aanwezigheid waarvan deze twee mysticae getuigen dat zij die in zichzelf hebben ervaren, stelt hen in staat om de wereld en de anderen te lezen als getekend juist door Gods afwezigheid. En paradoxaal genoeg is het in de ervaring van Gods afwezigheid – in het ongeluk voor Weil en in het *Massenschicksal* voor Hillesum – dat Zijn aanwezigheid voor hen juist het levendigst naar voren komt.

Nog steeds geboeid door de persoon van Julius Spier en zijn invloed op Etty Hillesum schreef **Alexandra Nagel** een bijdrage, getiteld: **Bijbelaantekeningen ‘Spier, Holland, after 1940’**. In de tweede week van maart 1941 schreef Etty Hillesum in haar dagboek enkele passages over van de aantekeningen over de Bijbel, die zij van Julius Spier te leen had gekregen. Spiers oorspronkelijke notities die Hillesum in die dagen las, zijn inmiddels teruggevonden en in deze bijdrage worden ze integraal gepubliceerd. Ze geven een beeld van Spiers ‘psychologische’ benadering van de Bijbel, die voor Etty Hillesum een sleutel bood om zelf in de Bijbel te gaan lezen.

Ziekte – lichamenlijk én geestelijk – speelt in het werk van Etty Hillesum een zeer belangrijke rol. Direct daarmee verbonden zijn de thema’s ‘dood’ en ‘lijden’. In haar essay **‘Ik ben nu ziek, ik kan er niets aan doen’: Ziekte, dood en verzet** presenteert de Italiaanse onderzoekster **Arianna Rotondo** de resultaten van haar nauwgezette analyse van teksten in de dagboeken die aan deze thema’s zijn gerelateerd. Zij laat zien dat Hillesum door reflectie op haar lichaamsaandoeningen haar genezingsproces zeer heeft bevorderd. Geen klaaglijke toon over ziekte bij haar, maar een pragmatische houding gericht op snelle genezing met name met het oog op haar terugreis naar kamp Westerbork. Met behulp van de categorieën ‘onschuldige’ en ‘schuldige’ dood verheldert Rotondo de rol en betekenis van bekende thema’s als abortus, de (natuurlijke) dood van Spier, zelfmoordplannen en het destructieve nazigeweld met dodelijke afloop. Uit Rotondo’s verstaan van Hillesums geschriften blijkt ten slotte dat zij aan het lijden geen louterende vermogens toekende.

Tijdens de coronaperiode hebben mensen die zich in hun vrijheid beperkt voelden, naar de Sjoa verwezen om hun situatie aan een groter publiek duidelijk te maken. Een ongerijmde reactie, die juist daarom de vraag oproept hoe mensen hebben gereageerd, die in werkelijkheid van hun vrijheid werden beroofd, alleen omdat zij – althans volgens de toenmalige autoriteiten – tot het Joodse ‘ras’ zouden behoren. Antwoord op deze vraag zou een grootschalig onderzoek vergen, maar in zijn bijdrage **Vrijheid volgens**

Etty Hillesum beperkt **Klaas A.D. Smelik** zich tot één van die slachtoffers: Etty Hillesum, in wier nagelaten geschriften hij op zoek is gegaan naar de betekenis die zij aan het begrip ‘vrijheid’ gaf. De uitkomst blijkt heel anders te zijn dan men zou verwachten gezien de bedreigende omstandigheden waarin zij verkeerde. Zoals in het artikel wordt uiteengezet, heeft vrijheid voor haar te maken met de juiste manier om een relatie te hebben met een partner, maar vooral met de noodzaak zich te bevrijden van clichés, vooroordelen en zorgen om het dagelijkse bestaan.

Tijdens het vooronderzoek voor haar uitgebreide biografie over Etty Hillesum ontdekte Judith Koelemeijer in de nalatenschap van Petra (Pim) Eldering een tot dan toe onbekende brief van Etty Hillesum uit 1936. Hillesum schreef deze brief deels op het strand van Knokke, deels in de hotelkamer, waar zij met haar familie verbleef, mogelijk op donderdag 30 juli 1936. Deze brief aan haar vriendin Pim Eldering geeft een interessant beeld van Etty Hillesum in de vooroorlogse periode, waarover verder slechts weinig bronnenmateriaal tot onze beschikking staat. De bijdrage van **Rob Tempelaars** en **Klaas A.D. Smelik**, getiteld: **Etty Hillesum schrijft een brief op het strand van Knokke** omvat een volledige transcriptie van deze brief plus annotaties bij de tekst.

Op 24 februari 2023 werd in Canterbury een Etty Hillesum-dag gehouden, georganiseerd door het Etty Hillesum Huis Middelburg en the Poetry Practice Ltd. Canterbury. Het avondprogramma bestond uit twee lezingen: **Etty Hillesum’s Quest for God and its Relevance for Future Generations** door **Klaas A.D. Smelik** en ‘**God Ripens in Us**’: **Etty Hillesum on the Grammar of Belief** door **Rowan Williams**. Beide lezingen zijn in dit deel van de Cahiers Etty Hillesum integraal opgenomen.

In zijn lezing laat **Klaas A.D. Smelik** zien hoeveel verschillende betekenissen Etty Hillesum aan het begrip ‘God’ geeft in haar dagboeken – reden waarom hedendaagse lezers van heel verschillende geloofsovertuiging zich ten minste in één van haar godsbeelden kunnen herkennen. Zij maakt een ontwikkeling door beginnende bij het idee van God als haar diepste zelf en eindigende bij een beeld van God als een persoon aan wiens hand zij wil gaan. Een persoon tegenover haar dus in plaats van in haar. Opmerkelijk daarbij is dat de ene voorstelling van God niet in de plaats komt van de andere, maar dat haar verschillende godsbeelden naast elkaar blijven bestaan en elkaar aanvullen. En dan is er de kwestie van de verantwoordelijkheid voor alles wat er op aarde misgaat. Die verantwoordelijkheid ligt niet bij God, stelt Etty Hillesum, maar bij ieder mens afzonderlijk. Wij mensen moeten zorgen voor een betere wereld – dat is niet de taak van God.

Rowan Williams gaat in zijn bijdrage ‘**God Ripens in Us**’: **Etty Hillesum on the Grammar of Belief** in op de manier waarop Etty Hillesum in haar geschriften een verbinding legt tussen het mysterie dat zij in eerste instantie gemakshalve ‘God’ noemt, en de niet minder mysterieuze werkelijkheid die in poëzie opborrelt, wanneer die worstelt met de schoonheid en tegelijk gruwelijkheid van de wereld. Daarmee legt zij de nadruk op een belangrijk aspect van wat wij ‘de grammatica’ van het woord ‘God’

zouden kunnen noemen: een grammatica die zij belichaamt in de fysieke discipline van het knielen in gebed, geduldig wachtend in stilte op dat wat in haar tot wasdom komt. Door het Jungiaanse idee dat ‘God’ verwijst naar een vermogen om op een nieuwe manier te zien, te combineren met het Rilkeaanse thema van God die in ons rijpt, creëert Etty Hillesum een eigen grammatica van goddelijke groei in de mens. Hierdoor kan zij zichzelf beschrijven als ‘het denkende hart van de barak’. Het kamp Westerbork is de plaats van menselijk lijden waar God in haar tot wasdom komt, terwijl zij de verantwoordelijkheid op zich neemt om God onderdak te geven in haarzelf en in anderen. Hierbij suggereert zij dat lijden weliswaar niet zomaar kan worden overwonnen, maar dat de gruwelijkheid van de kampen niet het laatste woord is.

Niet het laatste woord... Het verleden valt niet meer te veranderen, maar Etty Hillesum biedt ons via haar dagboeken een sleutel aan om in het heden aan een nieuwe toekomst te werken. En om overtuigd te blijven dat ‘dit leven schoon en zinrijk is – ondanks alles!’